

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2025.48969.2307>
Print ISSN: X2588-414
Online ISSN: X2783-5081
Pages: 104-135

Received: 5/8/2024
Accepted: 11/18/2024

Original Research

The Etymology of Qur'anic Words "Ṣadaqa^h" and "Ṣaduqa^h"; Retrieving a Neglected Unit from the Semantic Field of Justice in the Holy Qur'an

Mohammad Hossein Shirzad

Assistant Professor, Department of
Islamic Studies, University of
Mazandaran, Babolsar, Iran.
(Corresponding Author)

Mohammad Hassan Shirzad

Assistant Professor, Department of
Islamic Studies, University of
Mazandaran, Babolsar, Iran.

Introduction

"Ṣ-D-Q" (صدق), one of the oldest tri-consonantal roots in Semitic languages, appears 155 times across 144 verses of the Holy Qur'an. The words "Ṣadaqa^h" (صَدَقَهُ) and "Ṣaduqa^h" (صَدَقُهُ) are the well-known derivatives of the above-mentioned root. While the former is a familiar word in Islamic culture, used 13 times in the Qur'anic verses (See: Q 2: 196, 263, 264, 271, 276; 4: 114; 9: 58, 60, 79, 103, 104; 58: 12, 13), the latter is a hapax legomenon in the Holy Qur'an which means "bride-wealth" (See: Q 4: 4). Given this conceptual scope, the present research paper,

¹ * mh.shirzad@umz.ac.ir(Corresponding Author)

² h.shirzad@umz.ac.ir

taking etymological approach, studies the oldest meaning of the root "Ṣ-D-Q" within the framework of comparative study of Semitic languages and analyzes how it can refer to "bride-wealth" (Ṣaduqa^h) and "alms" (Ṣadaqa^h) simultaneously.

Research background

Studies into the root "Ṣ-D-Q" have backgrounds in two ways: first, what Arab lexicographers have said about the root, and second, the investigation of the root in Semitic languages.

According to Arabic dictionaries, the root "Ṣ-D-Q" is used to express six meanings, listed below in order of their frequency of usage:

A) Truthfulness and Honesty:

The primary connotation evoked by the root "Ṣ-D-Q" is that of "truthfulness" and "honesty". This sense of "Ṣ-D-Q" has been prevalent from ancient times, and it has even entered non-Semitic languages such as Persian as a loanword. Lexicographers generally juxtapose "Ṣ-D-Q" with "K-Dh-B" (falsehood), defining it as "speaking the truth" (truthfulness in speech) and subsequently as "acting truthfully" (truthfulness in action). The first meaning is evident in Qur'anic verses such as Q 4: 122, while the second can be observed in verses like Q 33: 23.

B) Friendship:

According to Arabic dictionaries, the root "Ṣ-D-Q" also signifies "friendship" and "companionship". This usage can be traced in derivatives such as "ṣadāqa^h" (friendship), and "ṣadīq" (friend). The latter appears twice in the Qur'anic verses (See: Q 24: 61; 26: 100-101).

C) Almsgiving:

Another significant meaning of the root "Ṣ-D-Q", frequently observed in the Holy Qur'an, is "almsgiving" (See: Q 33: 35; 57: 18; 63: 10). Lexicographers define "ṣadaqa^h" broadly as anything a person donates from his/her wealth in the path of God, granting it to those in need.

D) Bride-wealth:

As Muslim lexicographers noted, the terms ṣaduqa^h (صَدُقَه), ṣuduqa^h (صُدُقَه), ṣadaqa^h (صَدَقَه), ṣudqa^h (صُدُقَه), ṣadqa^h (صَدَقَه), ṣadāq (صَدَاق), and ṣidāq (صِدَاق) —despite belonging to various dialects of the Arab tribes—all signify "bride-wealth". The sole Qur'anic instance of "Ṣ-D-Q" in this sense can be traced in Q 4: 4.

E) Firmness and Hardness:

Lexicographers identify "firmness" and "hardness" as one of the meanings of the root "Ṣ-D-Q", citing only the following three usages:

- "Sayfun ṣadqun" (سَيْفٌ صَدَقٌ): "a sturdy and unyielding sword".
- "Rumḥun ṣadqun" (رُمْحٌ صَدَقٌ) and "Qanātun ṣadqatun" (قَنَاةٌ صَدَقَةٌ): both meaning "a firm and resilient spear".

F) Perfection:

Similar to the previous case, this meaning of "Ṣ-D-Q" is scarcely documented in Arabic dictionaries. Some Muslim lexicographers, without any explanation, merely noted that "Ṣ-D-Q" can signify "the perfection of all things" (الکاملُ من کلّ شيء).

Beyond Arabic, "Ṣ-D-Q" is among the oldest tri-consonantal roots, with traces found across all Semitic languages, including Akkadian, Ugaritic, Hebrew, Phoenician, Targum Aramaic, Syriac, Mandaic, Sabaean, Mahrī, Soqotri, and Ge'ez. The predominant meanings of "Ṣ-D-Q" in Semitic languages are as follows: 1) "Truthfulness," "honesty," and by extension, "truthful speech" and "righteous conduct"; 2) "Almsgiving" and "acts of benevolence"; 3) "Justice" and "equity".

For example, the cognates of "Ṣ-D-Q" in Biblical Hebrew are:

- **שֶׁדֶק** (šedeq) as a noun, means "rightness", "righteousness", "justness", "correctness".
- **שֶׁדָּקָה** (šēdāqāh) means "righteousness", "justice", "alms", "charity".
- **שָׁדֵק** (šādēq) as a verb, means "to be just", "to be righteous".
- **שָׁדִיק** (šādīq) as an adjective, means "just", "righteous", "pious", "virtuous".
- **שֶׁדִּיקוּת** (šādīqūt) means "justness", "righteousness", "piusness".

Research method

To achieve the stated objectives, this article, taking etymological approach, traces the origin of the root "Ṣ-D-Q" in ancestor languages, examines the process of its semantic changes within Semitic languages, and identifies its semantic components as used in the Holy Qur'an. Etymology is a well-known approach in historical-comparative linguistics that discovers the oldest meanings of the words in ancestor languages, and investigates the process of semantic changes of the words through comparative studies within kindred languages.

Result

The results of this research paper are as follows:

1. "Ṣadaqa^h" encompasses two key semantic components:

- **Justice and Equity:** In the sense that the purpose of paying ṣadaqa^h is to ensure social and economic justice for the underprivileged.
- **Right:** In the sense that what is given as ṣadaqa^h to the needy is their rightful share of the wealth of the affluent, as ordained by God Almighty.

2. Like ṣadaqa^h, "ṣaduqa^h" (bride-wealth) also encompasses two semantic components:

- **Justice and Equity:** In the sense that the purpose of paying ṣaduqa^h (bride-wealth) is to ensure social and economic justice for women.
- **Right:** In the sense that what is given as ṣaduqa^h (bride-wealth) to women is their rightful due, to be regarded and paid as their share in the marital partnership.

3. The bride-wealth is called "ṣaduqa^h" in order to elevate the status of women in society. In pre-Islamic culture, bride-wealth was viewed as the price of women, given to their fathers. However, the Holy Qur'an, calling bride-wealth "ṣaduqa^h", redefines bride-wealth as a financial right of women, to be transferred to them as a means of establishing social justice.

4. Contrary to the common perception, the word "Ṣidq" alongside "Qist" and "ʿadl" is among the units constituting the semantic field of justice in the Holy Qur'an.

Keywords

Ṣadaqa^h, Ṣaduqa^h, Etymology, Historical Linguistics, Semitic Linguistics, Justice in the Holy Qur'an.

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2025.48969.2307>

شاپای چاپی X2588-414

شاپای الکترونیکی X2783-5081

صفحات: ۱۰۴-۱۳۵

دریافت: ۱۴۰۳/۲/۱۹

پذیرش: ۱۴۰۳/۸/۲۸

مقاله پژوهشی

ریشه‌شناسی واژه‌های قرآنی «صَدَقَهُ» و «صَدَّقَهُ»؛ بازیابی یک واحد مغفول از حوزه معنایی عدالت در قرآن کریم

استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

محمدحسین شیرزاد ^۱ID*

محمدحسن شیرزاد ^۲ID

چکیده

«ص - د - ق» از کهن‌ترین ریشه‌های ثلاثی در زبان‌های سامی است که مشتقات آن، ۱۵۵ بار در قرآن کریم به کار رفته است. از جمله مشتقات این ریشه، واژه‌های «صَدَقَهُ» و «صَدَّقَهُ» است که اولی واژه‌ای آشنا در فرهنگ اسلامی است که ۱۳ بار در آیات قرآنی به کار رفته و دومی واژه‌ای تکامد به معنای مهریه است که در آیه ۴ سوره نساء دیده می‌شود. مطالعه حاضر در صدد است برای نخستین بار با کاربردی رویکرد ریشه‌شناسی،

^۱ * نویسنده مسئول: mh.shirzad@umz.ac.ir

^۲ h.shirzad@umz.ac.ir

قدیم‌ترین و اصیل‌ترین معنای این مفردات قرآنی را در قالب یک مطالعه تطبیقی در زبان‌های سامی به دست آورد و مؤلفه‌های معنایی آن دو را در قرآن کریم بازشناسد. این مطالعه اثبات می‌کند که براساس داده‌های ریشه‌شناختی، اصلی‌ترین مؤلفه‌های معنایی این واژه‌های قرآنی، «عدالت» و «حق» است. به این ترتیب، در مقاله حاضر نشان داده می‌شود که برخلاف تصور رایج، واژه صدق نیز در کنار واژه‌های قسط و عدل، در عداد واحدهای تشکیل‌دهنده‌ی حوزه معنایی عدالت در قرآن کریم جای می‌گیرد.

واژگان کلیدی:

صَدَقَ، صَدَقَهُ، ریشه‌شناسی، زبان‌شناسی تاریخی، زبان‌شناسی سامی، عدالت در قرآن.

۱. بیان مسئله

بر اساس فرهنگ‌های واژه‌یاب قرآنی، ماده «صدق» ۱۵۵ بار در ۱۴۴ آیه از قرآن کریم به کار رفته است (نک: عبدالباقی، ۱۳۶۴: ۴۰۴-۴۰۶). از جمله مشتقات این ماده در آیات قرآنی، دو واژه‌ی هم‌نویسه^۱ است که عبارتند از: «صَدَقَهُ» و «صَدَّقَهُ». صَدَقَهُ واژه‌ای کاملاً آشنا در فرهنگ عمومی مسلمانان است که ۱۳ بار در آیات قرآنی به کار برده شده (نک: بقره/ ۱۹۶، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۷۱، ۲۷۶؛ نساء/ ۱۱۴؛ توبه/ ۵۸، ۶۰، ۷۹، ۱۰۳، ۱۰۴؛ مجادله/ ۱۲، ۱۳) و در قالب وام‌واژگی، به زبان‌های دیگر همچون فارسی راه یافته است (معین، ۱۳۶۲: ۲/ ۲۱۴۲). صَدَقَهُ نیز واژه‌ای تکامد^۲ است که فقط در آیه ۴ سوره نساء به کار رفته و دلالتش بر معنای مهریه، مورد اتفاق عالمان لغت و تفسیر است.

پرسشی که اکنون در پیش روی ما قرار دارد، آن است که ماده «صدق» در بردارنده‌ی چه مؤلفه‌های معنایی^۳ است که به طور هم‌زمان، ظرفیت ساخت واژه‌هایی همچون صَدَقَهُ و صَدَّقَهُ را - به‌رغم دلالت بر معانی کاملاً

^۱ «هم‌نویسی» (homography) بر شرایطی اطلاق می‌شود که در آن، دو یا چند واژه به یک شکل نوشته، ولی به صورت‌های مختلف تلفظ می‌شوند (Bussmann, 2006: 517).

^۲ «تکامد» (hapax legomenon) واژه‌ای است که تنها یک‌بار در سرتاسر یک متن به کار رفته است (Bussmann, 2006: 500). برای آگاهی بیشتر درباره تکامدهای قرآنی، نک: کریمی‌نیا، ۱۳۹۳: سراسر اثر).

^۳ Semantic Components

دور از هم - دارد؟ به بیان دیگر، مؤلفه‌های معنایی مشترک میان این واژه‌های هم‌نویسه چیست و چرا هر دوی آن‌ها از ماده «ص‌دق» ریشه گرفته‌اند؟

در مطالعه حاضر بناست برای پاسخ به پرسش‌های یادشده، از رویکرد ریشه‌شناسی^۱ بهره برده شود. ریشه‌شناسی رویکردی تاریخی-تطبیقی است که قدیم‌ترین و اصیل‌ترین معنای واژه‌ها را در قالب یک مطالعه‌ی مقایسه‌ای با زبان‌های خویشاوند شناسایی می‌کند و تحولات معنایی آن‌ها را در گذر زمان به بحث می‌گذارد (برای آگاهی بیشتر درباره این رویکرد، نک: Bussmann, 2006: 385; Campbell & Mixco, 2007: 56-57). بر همین اساس، برای ریشه‌شناسی مفردات قرآنی، باید سه گام اساسی برداشته شود: نخست آنکه برای کشف قدیم‌ترین معنای هر واژه، سابقه آن در گذشته‌های دور کاویده شود؛ اگر آن واژه از اصالت سامی برخوردار است، پیشینه آن در زبان‌های نیای سامی پیجوبی شود و اگر فاقد اصالت سامی است، ریشه‌های آن در زبان‌های ایرانی، یونانی و امثال آن‌ها بازشناخته شود. گام بعد آنکه همزادهای^۲ یک واژه قرآنی در زبان‌های خویشاوند عربی همچون اکدی، عبری، سریانی و گعزی، شناسایی و با یکدیگر به مقایسه گذاشته شود. سرانجام آنکه کاربردهای قرآنی آن واژه، با در نظر داشتن نتایج حاصل از گام‌های پیشین، تحلیل شود و وجوه معنایی آن، با عنایت به محورهای همنشینی و جانشینی استخراج گردد (برای آگاهی بیشتر درباره کاربرست ریشه‌شناسی در مطالعات قرآنی، ر.ک: پاکتچی و افراشی، ۱۳۹۹: ۸۳ ب.ب).

۲. معنای «ص‌دق» در زبان عربی

مرور بر لغت‌نامه‌های عربی نشان می‌دهد ماده «ص‌دق» برای افاده ۶ معنا به کار برده می‌شود که به ترتیب بسامد در کاربرد، عبارتند از:

الف) راستی و درستی:

آنچه در وهله نخست از شنیدن ماده «ص‌دق» به ذهن متبادر می‌شود، معنای «راستی» و «درستی» است. کاربرد «ص‌دق» در این معنا، از گذشته‌های دور تا عصر حاضر رواج داشته و حتی به صورت وام‌واژه به زبان‌های غیر سامی همچون فارسی نیز راه پیدا کرده است.

^۱ Etymology

^۲ cognates

عالم‌ان لغت عموماً «صدق» را در تقابل با «کذب» نشانده و آن را به معنای «راستگویی» و «درستگویی» (صدق در قول) و سپس «راست‌کرداری» و «درستکاری» (صدق در فعل) دانسته‌اند (خلیل بن احمد، ۱۴۱۰: ۵/ ۵۶؛ جوهری، ۱۴۰۷: ۴/ ۱۵۰۵-۱۵۰۶؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۴۷۸-۴۷۹). معنای نخست در آیات شریفه‌ای چون «... وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا» (نساء/ ۱۲۲) قابل مشاهده است و معنای دوم نیز در آیاتی چون «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رَجُلٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ...» (احزاب/ ۲۳) دیده می‌شود که به گفته مفسران، درباره مؤمنانی است که مفاد عهد خود را در عمل محقق می‌سازند (طوسی، بی‌تا: ۸/ ۳۲۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۸/ ۵۴۹؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۲۵/ ۱۶۳).

در سخن از معانی فعلی «صدق» باید دانست «صَدَقَ يَصْدُقُ» - با مصدر صَدَق، صِدْق و تَصَدَّق - به معنای «راست گفتن» است که هم به صورت لازم - مثل «قُلْ صَدَقَ اللَّهُ...» (آل عمران/ ۹۵) - و هم به صورت متعدی با یک مفعول - مثل «... وَ نَعْلَمَ أَنْ قَدْ صَدَقْتَنَا...» (مائده/ ۱۱۳) - و هم به صورت متعدی با دو مفعول - مثل «وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ...» (زمر/ ۷۴) - کاربرد دارد^۱ (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۰/ ۱۹۳؛ زبیدی، ۱۴۱۴: ۱۳/ ۲۶۱). همچنین این ماده با ورود به باب افعال، معنای «وجدان الصفة» را به خود می‌گیرد: «أَصْدَقْتُهُ: وَجَدْتُهُ صَادِقًا» یعنی «او را راستگو و درستکار یافتم» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۴۸۰) و با ورود به باب تفعیل، معنای «نسبت» را افاده می‌کند: «صَدَقْتُهُ: نَسَبْتُهُ إِلَى الصِّدْقِ»^۲ یعنی «او را به راستی و درستی منسوب کردم» (فیومی، بی‌تا: ۱/ ۳۳۵؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۵/ ۲۰۰). کاربرد «صدق» در معنای اخیر را می‌توان در ۱۰ آیه قرآنی شاهد بود (نک: قصص/ ۳۴؛ سبأ/ ۲۰؛ صافات/ ۳۷، ۱۰۵؛ زمر/ ۳۳؛ واقعه/ ۵۷؛ تحریم/ ۱۲؛ معارج/ ۲۶؛ قیامه/ ۳۱؛ لیل/ ۶).

در سخن از معانی اسمی، «مُصَدِّق» به معنای «تصدیق‌کننده» است (جوهری، ۱۴۰۷: ۴/ ۱۵۰۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۰/ ۱۹۳)؛ «صَادِق» به معنای «راستگو» و «درستکار» است (فیومی، بی‌تا: ۱/ ۳۳۵)؛ «صَدُوق» رساتر از «صَادِق» (ازهری، ۲۰۰۱: ۸/ ۲۷۸؛ قس: ابن درید، ۱۹۸۷: ۲/ ۶۵۶) و «صَدِيق» نیز رساتر از «صَدُوق» دانسته شده

^۱ مصطفوی معتقد است که ماده «صدق» هرچند بالفعل مفعولی نداشته باشد، اما بالقوه اقتضا دارد که دو مفعول را نصب دهد؛ مفعول اول شخصی است که طرف رفتار یا گفتار صادقانه قرار می‌گیرد، و مفعول دوم متعلق است که نسبت به آن، رفتار یا گفتار صادقانه ابراز می‌شود (مصطفوی، ۱۳۶۸: ۶/ ۲۱۷).

^۲ برای آگاهی از دلالت باب «إفعال» بر «وجدان الصفة»، رک: ابن حاجب، ۱۹۹۵: ۱۹/ ۱؛ رضی‌الدین استرآبادی، ۱۳۹۵: ۱/ ۹۰-۹۱.

^۳ برای آگاهی از دلالت باب «تفعیل» بر «نسبت»، رک: ابن حاجب، ۱۹۹۵: ۲۰/ ۱؛ رضی‌الدین استرآبادی، ۱۳۹۵: ۱/ ۹۴.

(زبیدی، ۱۴۱۴: ۱۳/ ۲۶۵) و در آیات قرآنی، وصف بزرگانی چون مریم^(ع)، یوسف^(ع)، ابراهیم^(ع) و ادريس^(ع) قرار گرفته است^۱ (نک: مائده / ۷۵؛ یوسف / ۴۶؛ مریم / ۴۱، ۵۶).

ب) دوستی:

براساس لغت‌نامه‌های عربی، «صدق» بر معنای «دوستی» و «رفاقت» نیز دلالت دارد که می‌توان کاربردش در این معنا را در واژه‌های «صداقة» به معنای «دوستی» (ازهری، ۲۰۰۱: ۸/ ۲۷۷؛ صاحب بن عباد، ۱۴۱۴: ۵/ ۲۵۸) و «صديق» به معنای «دوست» بازجست (ابن درید، ۱۹۸۷: ۲/ ۶۵۶؛ فیومی، بی‌تا: ۱/ ۳۳۶). واژه اخیر دو بار در آیات قرآنی به کار رفته است: «فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ * وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ» (شعراء / ۱۰۰-۱۰۱) و «... أَوْ مَا مَلَكَتُمْ مَفَاتِحَهُ أَوْ صَدِيقِكُمْ...» (نور / ۶۱).

ج) صدقه دادن:

از دیگر معانی «صدق» که بارها در قرآن کریم دیده می‌شود، معنای اسمی «صدقه» و معنای فعلی «صدقه دادن» است. عالمان لغت چهار معنا برای «صَدَقَهُ» ذکر کرده‌اند که از هم بیگانه نیستند: الف) مطلق آنچه به فقیر یا مسکین عطا می‌شود (ازهری، ۲۰۰۱: ۸/ ۲۷۷؛ صاحب بن عباد، ۱۴۱۴: ۵/ ۲۵۸؛ ب) آنچه انسان از مال و جان خود در راه خدا می‌بخشد (ابن فارس، ۱۳۹۹: ۳/ ۳۳۹؛ ج) مالی که انسان داوطلبانه (تطوعاً) می‌پردازد، برخلاف زکات که پرداختش واجب است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۴۸۰؛ و د) آنچه انسان تبرعاً و به قصد قربت به دیگران عطا می‌کند که در این صورت، شامل زکوات و کفارات و امثال آن نیز می‌شود (طریحی، ۱۳۷۵: ۵/ ۲۰۰).

آن‌طور که عالمان لغت گفته‌اند، عرب برای ساخت صورت فعلی از این معنا، تنها باب تفعّل را به کار می‌گیرد (قرشی، ۱۳۷۱: ۴/ ۱۱۶). بر این اساس، «تَصَدَّقَ الرَّجُلُ» به معنای «مرد صدقه داد» است که صورت مضارع آن، «يَتَصَدَّقُ» می‌شود: «... فَأَوْفَ لَنَا الْكَيْلَ وَ تَصَدَّقْ عَلَيْنَا...» (یوسف / ۸۸) که گاه بر اثر ادغام تاء در صاد و وقوع تشدید، به صورت «يَصَدَّقُ» نیز درمی‌آید: «... رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ...» (منافقون / ۱۰). بر

^۱ براساس فرهنگ‌های واژه‌یاب قرآنی، واژه‌های «صَدِيق»، «مُصَدِّق» و «صَادِق» - با احتساب صور مختلف صرفی - به ترتیب ۶، ۱۹ و ۶۰ بار در قرآن کریم به کار رفته‌اند (عبدالباقی، ۱۳۶۴: ۴۰۵-۴۰۶).

^۲ برای تبیین این عملیات صرفی، رک: ازهری، ۲۰۰۱: ۸/ ۲۷۷؛ جوهری، ۱۴۰۷: ۴/ ۱۵۰۶.

همین مبنا، اسم فاعل از این فعل هم «مُتَّصِدِّقٌ» و هم «مُصَدِّقٌ» (به معنای صدقه‌دهنده) است که هر دو در آیات قرآنی به کار برده شده‌اند (برای متصدِّق، نک: یوسف / ۸۸؛ احزاب / ۳۵؛ برای مصدِّق، نک: حدید / ۱۸).

د) مهریه:

آن‌طور که لغویان مسلمان گفته‌اند، واژه‌های «صَدَقَةُ»، «صَدَّقَ»، «صَدَّقَهُ»، «صَدَّقَتْ»، «صَدَّقَتْ»، «صَدَّقَتْ» و «صَدَّقَ» هرچند تعلق به گویش‌های مختلف از قوم عرب دارند، اما همگی به معنای «مهریه» و «کابین زن» هستند (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۰/۱۹۷؛ فیومی، بی‌تا: ۱/۳۳۶-۳۳۵؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۵/۱۹۸).

این واژگان با ورود به باب افعال، معنای «تعیین کردن مهریه» و «پرداخت کردن مهریه» را افاده می‌کنند که در عباراتی چون «أَصْدَقْتُ الْمَرْأَةَ» و «أَصْدَقَ الرَّجُلُ الْمَرْأَةَ» قابل مشاهده است (ازهری، ۲۰۰۱: ۸/۲۷۸؛ جوهری، ۱۴۰۷: ۴/۱۵۰۶؛ فیومی، بی‌تا: ۱/۳۳۶). تنها کاربرد قرآنی «صدق» در این معنا را می‌توان در آیه ۴ سوره نساء بازجست: «وَأَتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ...» (نساء / ۴).

ه) صلابت و سختی:

عالم‌ان لغت یکی از معانی «صدق» را «صلابت» و «سختی» دانسته و برای آن تنها سه کاربرد زیر را برشمرده‌اند: «سَيْفٌ صَدَقٌ» به معنای «شمشیر سخت و محکم»، و «رُمحٌ صَدَقٌ» و «قَنَاةٌ صَدَقَةٌ» هر دو به معنای «نیزه سخت و با صلابت» (جوهری، ۱۴۰۷: ۴/۱۵۰۶؛ زمخشری، ۱۹۷۹: ۳۵۱).

هرچند عده اندکی چون ابن فارس و فیومی، معنای «صدق» را توسعه داده و آن را وصفی برای هر شیء سخت و محکم دانسته‌اند (ابن فارس، ۱۳۹۹: ۳/۳۳۹؛ فیومی، بی‌تا: ۱/۳۳۶)، ولی غالب لغت‌شناسان بر این باورند که «صدق» تنها برای توصیف شمشیر و نیزه به کار برده می‌شود (نک: زبیدی، ۱۴۱۴: ۱۳/۲۶۴).

در این میان، ابن‌درستویه دیدگاهی متفاوت دارد. او معتقد است که «صدق» به معنای «صلابت» نیست؛ زیرا اگر این معنا را افاده می‌کرد، عرب طبعاً تعابیری چون «حَجَرٌ صَدَقٌ» و «حَدِيدٌ صَدَقٌ» را نیز به کار می‌برد، حال آنکه چنین نکرده است. به اعتقاد او، ماده «صدق» جامع اوصاف نیکوست و دلالت بر «کمال» دارد (نک: ادامه مقاله)؛ پس عرب شمشیر و نیزه‌ای را که از لحاظ طول، وزن، تیزی و البته سختی و صلابت ممتاز باشد، موصوف به «صدق» می‌کند؛ در نتیجه، سختی و محکمی لازمه‌ی معنایی «صدق» است، نه هسته معنایی آن (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۰/۱۹۶؛ زبیدی، ۱۴۱۴: ۱۳/۲۶۴).

و) کمال:

همچون مورد قبل، این معنا از «صدق» نیز بازتابی اندک در لغت‌نامه‌های عربی دارد. گروهی از لغویان مسلمان، تنها به ذکر این نکته بسنده کرده‌اند که از جمله معانی «صَدَقَ»، «الکاملُ مِنْ کلِّ شیءٍ» (= کامل از هر چیز) است (خلیل بن احمد، ۱۴۱۰: ۵/۵۶؛ ازهری، ۲۰۰۱: ۸/۲۷۶؛ صاحب بن عباد، ۱۴۱۴: ۵/۲۵۷).

در برآوردی از شش معنای یادشده باید خاطرنشان کرد، معانی پنجم و ششم کاملاً حاشیه‌ای هستند و هیچ نشانی از آن‌ها در آیات قرآنی یافت نمی‌شود. با این حال و در کمال تعجب، ابن فارس و مصطفوی که هر دو به دنبال یافتن اصلی واحد برای «صدق» بوده‌اند، این معانی حاشیه‌ای را محوریت بخشیده و کوشیده‌اند دیگر معانی را ولو با تکلف، به هر نحوی به آن بازگردانند؛ در همین راستا، ابن فارس معنای اصلی «صدق» را «قَوْتُ و صلابت» می‌داند (ابن فارس، ۱۳۹۹: ۳/۳۳۹) و مصطفوی معنای اصلی ماده را «کمال و تمامیت» می‌انگارد (مصطفوی، ۱۳۶۸: ۶/۲۱۵).

به اعتقاد ابن فارس، «راستی» را از آن جهت «صَدَقَ» خوانند که فی‌نفسه قَوْتُ دارد و از بین‌نرفتنی است، و «مهریه» را نیز از آن‌رو «صداق» نامند که از قَوْتُ برخوردار است و حَقُّ لازم‌الاجراست: «سُمِّيَ بِذلِكَ لِقَوَّتِهِ و أَنَّهُ حَقٌّ يُلْزَمُ» (ابن فارس، ۱۳۹۹: ۳/۳۳۹). در برابر، مصطفوی معتقد است «سختی/صلابت» را از آن جهت «صَدَقَ» می‌خوانند که صلابت از لوازم کمال و تمامیت به شمار می‌رود؛ «صَدَقَهُ» را نیز از آن جهت چنین می‌نامند که پرداخت خالصانه‌ی آن به نیازمندان، عملی تام و کمال‌یافته است؛ و سرانجام «مهریه» را از آن‌رو «صداق» خوانند که پرداخت آن به زن، نکاح را به کمال حقیقی‌اش می‌رساند (مصطفوی، ۱۳۶۸: ۶/۲۱۷).

۳. معنای «صدق» در دیگر زبان‌های سامی

«صدق» از کهن‌ترین ریشه‌های ثلاثی در زبان‌های سامی است که بازمانده‌های آن در همه زیرشاخه‌های این خانواده زبانی دیده می‌شود. همزادهای «صدق» در زبان‌های خویشاوند عربی از این قرار است^۱:

الف) زیرشاخه شمالی حاشیه‌ای:

* اکدی: saduq به معنای وصفی «راست»، «درستکار» و «عادل».

^۱ تقسیم‌بندی ارائه‌شده از زبان‌های سامی در این نوشتار، برگرفته از پژوهش‌های زیر است: پاکتچی، ۱۳۹۹ش الف: ۱۰۲-۱۰۳؛ پاکتچی، ۱۳۹۹ش ب: ۴-۵؛ برای آگاهی بیشتر درباره الگوهای متنوع در گروه‌بندی زبان‌های سامی، ر.ک: Huehnergard & Rubin, 2011: 259-278.

اکدی پژوهان بالاتفاق بر این باورند که واژه مزبور از شاخه سامی غربی به اکدی راه یافته است. این واژه تنها در لوحه‌های عمارنه به کار برده شده^۱ و توسط پژوهشگران رمزگشایی و ترجمه شده است (Muss-Arnolt, 1905: 2/ 870; Von Soden, 1972: 3/ 1074; Gelb, 1998: 16/ 59; Black, 2000: 331).

ب) زیرشاخه اوگاریتی:

* اوگاریتی: $\$dq$ به معنای اسمی «راستی»، «درستی» و «عدالت»، و به معنای وصفی «راست»، «درست» و «قانونی» (Zammit, 2002: 252; Del Olmo Lete & Sanmartin, 2003: 779).

ج) زیرشاخه کنعانی:

* عبری: $\$deq$ (sedeq) به معنای «راستی»، «درستی»، «عدالت»، «نیکوکاری» و «رستگاری». عبرانیان سیاره مشتری را نیز با همین نام صدا می‌زدند؛ چرا که آن را نماد عدالت و دادگستری می‌شناختند^۲.

* $\$dāqāh$ (š'dāqāh) به معنای «عدالت و دادگستری»، «نیکوکاری» و «خیرات و صدقات».

* $\$dēq$ (šādēq) به معنای فعلی «عادل بودن» و «درستکار بودن».

* $\$dīq$ (šādīq) - معادل صَدِیقِ عربی - به معنای «عادل»، «نیکوکار»، «پرهیزکار» و «مُتَّقِی». عهد عتیق این وصف را بیش از همه برای توصیف پادشاهان و داوران بنی اسرائیل به کار برده است^۳.

* $\$dīqūt$ (šādīqūt) به معنای «عدالت»، «نیکوکاری» و «پرهیزکاری» (برای واژه‌های یادشده در زبان عبری، ر.ک: Gesenius, 1939: 841-843; Klein, 1987: 541).

شایان ذکر است واژه عبری $\$dīq$ (šādīq) معمولاً در ترجمه هفتادی کتاب مقدس^۴، به $\delta\acute{\iota}\kappa\alpha\iota\omicron\varsigma$ ترجمه شده است که در زبان یونانی به معنای «عدالت‌پیشه» و «دادگستر» است (Jeffery, 1938: 195; Liddell & Scott, 1996: 429).

* فنیقی: $hšdyq$ به معنای فعلی «خوب بودن»، «نیکوکار بودن»، «درستکار بودن» و «عادل بودن».

^۱ لوحه‌های عمارنه (Amarna) در پی کاوش‌های باستان‌شناختی در تلّ العمارنه - واقع در کشور مصر - به دست آمده است.

^۲ شایان ذکر است سیاره مشتری (Jupiter) نه فقط نزد عبرانیان، که نزد بسیاری از اقوام و ملل مختلف در جهان، نماد «عدالت» و «قضاوت» شناخته می‌شده است (شوالیه و گریران، ۱۳۸۷: ۳/ ۶۸۵، ۲۴۶-۲۴۸).

^۳ گفتنی است، پادشاهان و داوران بنی اسرائیل از نقشی پُررنگ در فرهنگ عبرانیان برخوردارند؛ به گونه‌ای که سه کتاب از عهد عتیق - به نام «کتاب داوران»، «کتاب اول پادشاهان» و «کتاب دوم پادشاهان» - به طور مستقل به یادکرد از آنان اختصاص یافته است.

^۴ ترجمه هفتادی (Septuagint) که گاه هفتادگانی، سَبْعینی و اسکندرانی نیز خوانده می‌شود، نخستین برگردان از متن عبرانی عهد عتیق به زبان یونانی است که توسط هفتاد تن از عالمان یهود به انجام رسیده است (Heeren, 1912: 722-724).

* ṣdqy به معنای اسمی «عدالت» و «نیکوکاری».

* ṣdq به معنای وصفی «خوب»، «نیکوکار»، «عادل» و «قانونی / حقوقی» (برای واژه‌های یادشده در زبان فنیقی، ر.ک: Krahmalkov, 2000: 414).

(د) زیرشاخه آرامی:

* آرامی ترگوم: ṣḏāq (ܣܕܩܐ) و ṣēdaq (ܣܕܩܐ) به معنای «درست بودن»، «درستکار بودن» و «عادل بودن».

* ṣḏīq (ܣܕܩܐ) به معنای «انسان عادل و پرهیزکار».

* ṣḏeq (ܣܕܩܐ) به معنای «نیکوکاری»، «عدالت» و «پرهیزکاری».

* ṣḏāqāh (ܣܕܩܐܗ) و ṣḏāqtā (ܣܕܩܐܬܐ) به معنای «صدقات»، «خیرات» و «مبرات» (برای واژه‌های یادشده در زبان آرامی ترگوم، ر.ک: Dalman, 1901: 343; Jastrow, 1903: 2/ 1262-1264).

* آرامی رسمی: ṣdq به معنای فعلی «عادل بودن»، و ṣdqh به معنای اسمی «عدالت»، «نیکوکاری»، «درستکاری»، «عطا» و «بخشش مال» (Hoftijzer & Jongeling, 1995: 2/ 961-964).

* سریانی: zdaq (ܙܕܩܐ) به معنای «شایسته بودن»، «درستکار بودن» و «عادل بودن».

* ܙܕܩܐ (zadīq) و ܙܕܩܐ (zadīqā) به معنای «درستکار» و «عادل».

* ܙܕܩܐ (zedqā) به معنای «حق»، «قانون»، «عدالت» و «خراج».

* ܙܕܩܐ (zudqā) به معنای «صدقه»، «هدیه» و «ارث».

* ܙܕܩܐ (zedqtā) به معنای «صدقات» و «خیرات».

* ܙܕܩܐ (ezdaqaq) به معنای فعلی «دادن صدقات» و «بخشیدن خیرات» به فقیران و نیازمندان (برای واژه‌های یادشده در زبان سریانی، ر.ک: Brun, 1895: 123; Payne Smith, 1903: 1/ 110; Costaz, 2002: 84؛ نیز یعقوب الثالث، ۱۹۶۹: ۳۲؛ نخله الیسوعی، ۱۹۸۶: ۱۹۲).

همان‌طور که از نمونه‌های فوق برمی‌آید، همزاد ماده سامی «صدق» در سریانی مدرسی^۱ «زدق» است. با این حال در گویش فلسطینی سریانی، این ماده با «ص» (ܣܕܩ : ṣdq) تلفظ می‌شده و در آن منطقه رواج داشته است (Mingana, 1927: 89; Jeffery, 1938: 194).

* مندایی: zdq به معنای فعلی «درست بودن»، «راست بودن»، «درستکار بودن»، «نیکوکار بودن» و «عادل بودن».

¹ Classical Syriac

* zadiq و zadiqa به معنای وصفی «درستکار»، «عادل» و «دادگر» (برای واژه‌های یادشده در زبان مندایی، ر.ک: (Drower & Macuch, 1963: 157, 162).

چنان‌که پیداست، معادل «صدق» در زبان مندایی نیز «زدق» است.

هـ) زیرشاخه عربی جنوبی باستان:

* سبایی: صورت فعلی *ṣdq* به معنای «انجام دادن وظایف» و «بخشیدن مال به دیگران»، و صورت اسمی *ṣdq* به معنای «حقیقت»، «حق و حقوق»، «عدالت» و ... (Beeston, 1982: 141; Biella, 1982: 416-418).

و) زیرشاخه عربی جنوبی معاصر:

* مهری: *ṣēdq* به معنای «حقیقت»، «راستی» و «درستی».

* مهری و سقطری: *ṣadīq* به معنای «دوست» (Nakano, 1986: 51, 68, 129).

* سقطری: *ṣadiqoh* به معنای «دهش» و «پیشکش» (Leslau, 1938: 346).

ز) زیرشاخه حبشی:

* گیزی: ሥድቃ (*ṣadqa*) به معنای فعلی «درست بودن»، «راستگو بودن»، «درستکار بودن»، «عادل و دادگر بودن»، «بی‌گناه بودن» و «مؤمن بودن».

* *ṣədq* به معنای اسمی «درستی»، «راستی»، «درستکاری»، «عدالت/دادگری»، «بی‌گناهی»، «رستگاری»، «تقوا» و «پرهیزکاری».

* *ṣəduq* و *ṣādəq* به معنای وصفی «راست»، «درستکار»، «نیکوکار»، «راستگو»، «بی‌گناه»، «بی‌ریا» و «عادل».

* *ṣədqāt* به معنای «صدقات»، «خیرات» و «کمک‌های مالی» (برای واژه‌های یادشده در زبان گیزی، ر.ک: (Dillmann, 1865: 1311-1313; Leslau, 1991: 548).

از آنچه گذشت، به دست می‌آید که معنای غالب «صدق» در زبان‌های خویشاوند عربی از این قرار است: الف) «راستی»، «درستی» و سپس «راستگویی» و «درستکاری»؛ ب) «صدقه دادن» و «خیرات دادن»؛ ج) «عدالت» و «دادگستری».

۴. تحلیل کاربردها

از نظر واجی، چنان‌که انتظار می‌رفت واج‌های /d/، /q/ و /q/ - معادل واج‌های «ص»، «د» و «ق» در زبان عربی - در همه زیرشاخه‌های سامی از ثبات و پایداری بالایی برخوردارند (Gray, 1971: 10-12; Moscati,)

43-45: 1980). در این بین باید زبان‌های سریانی و مندایی - از زیرشاخه آرامی - را یاد کرد که به دلیل ویژگی‌های آواشناختی، از واج /z/ به جای /s/ استفاده کردند؛ بدون آنکه تغییر معنایی محسوسی در ماده به وجود آورند.

از نظر معنایی، دسته معنایی «راستی»، «درستی»، «درستکاری» و «نیکوکاری» و نیز دسته معنایی «صدقه دادن» و «خیرات دادن» در غالب زیرشاخه‌ها دیده می‌شود. همچنین گسترش‌های معنایی آن دو بسیار متنوع است؛ مثلاً: «پرهیزکاری» و «رستگاری» در عبری؛ «شایسته بودن»، «خراج»، «ارث» و «هدیه» در سریانی؛ «انجام دادن وظایف» در سبایی؛ و «بی‌گناه بودن» و «بی‌ریا/مخلص بودن» در گعزی. این میزان از تنوع نشان می‌دهد که معنای مشترک، مربوط به زمانی بسیار کهن است؛ به گونه‌ای که در هر یک از این زبان‌ها فرصت کافی برای پدید آمدن گسترش‌های جدید معنایی وجود داشته است.

در مقام مقایسه، معنای «عدالت» و «دادگستری» از ثبات چشمگیری برخوردار است و در همه زبان‌های یادشده، بدون تغییر دیده می‌شود. در این میان تنها زبان عربی است که در لغت‌نامه‌های آن، سخنی از دلالت «صدق» بر «عادل بودن» به میان نیامده است. می‌دانیم که تألیف کهن‌ترین لغت‌نامه‌های عربی به نیمه اخیر سده دوم قمری بازمی‌گردد و بیش از ۱۵۰ سال از نزول قرآن کریم فاصله دارد. از همین روست که لغت‌نامه‌های مذکور، بیش از آنکه منبعی برای شناخت عربی قرآنی^۱ به شمار آیند، منبعی برای شناخت عربی مدرسی دانسته می‌شوند (پاکتچی و افراشی، ۱۳۹۹: ۹۲-۹۳). با عنایت به این مسئله، علت آنکه صاحبان کتب لغت در بحث از ماده «صدق»، هیچ یادی از معنای «عادل بودن» نکرده‌اند، از دو حال خارج نیست: یا آنکه این ماده هیچ‌گاه در زبان عربی بر معنای مذکور دلالت نداشته است؛ یا آنکه دلالت «صدق» بر این معنا در دوره‌های عربی کهن یا عربی قرآنی سابقه داشته، اما در گذر زمان و در انتقال به عربی مدرسی به فراموشی گراییده، به نفع دیگر معانی کنار گذاشته شده و به دلیل متروک شدن، در لغت‌نامه‌های عربی به ثبت درنیامده است (برای پاسخ به این مسئله، نک: ادامه مقاله).

سرانجام باید از ساخت معنای «مهریه» از ماده «صدق» یاد کرد که وضعیتی کاملاً متفاوت با مورد پیشین - یعنی معنای عدالت و دادگستری - دارد؛ با این توضیح که دلالت «صدق» بر معنای «عدالت» امری فراگیر در همه

^۱ از داده‌های زبان‌شناسی تاریخی استفاده می‌شود که زبان عربی در سیر تحول خود، سه دوره اصلی را پشت سر گذاشته که به ترتیب عبارت است از: عربی کهن (Old Arabic)، عربی قرآنی (Qur'anic Arabic) و عربی مدرسی (Classical Arabic) (برای آگاهی بیشتر در این باره، ر.ک: پاکتچی و افراشی، ۱۳۹۹: ۹۱-۹۲).

زبان‌های سامی - جز عربی - است؛ حال آنکه این بار دلالت «صدق» بر معنای «مهریه» از اختصاصات زبان عربی است و در هیچ یک از دیگر زبان‌های سامی به چشم نمی‌خورد. اینک با برآورد معنای «صدق» در خانواده زبان‌های سامی، زمان آن فرارسیده است که فرآیند ساخت «صَدَقَه» و «صَدُقَه» مورد واکاوی قرار گیرد.

۵. فرآیند ساخت «صَدَقَه» و «صَدُقَه» در عربی قرآنی

بر پایه داده‌های زبان‌شناسی تاریخی، ساخت «صَدَقَه» و «صَدُقَه» مراحل زیر را پشت سر گذاشته است که از زبان آفروآسیایی^۱ - زبان نیا - تا عربی قرآنی به این شرح است:

۵-۱. پیجویی از ریشه‌های ثنایی

در سخن از ریشه‌های ثنایی «صدق» در زبان آفروآسیایی، چهار احتمال قابل طرح است:

(الف) ساخت پیش‌سازی: ص + دق.

(ب) ساخت میان‌سازی: قرار گرفتن واج /d/ در میانه بُن ثنایی صق.

(ج) ساخت پس‌سازی^۲: صد + ق.

(د) ساخت براساس ترکیب بُن‌های صد + دق و سپس حذف هجای مکرر.

در این خصوص، دالگاپولسکی ایده‌ای را طرح کرده است که مبتنی بر آن می‌توان سابقه کاربرد «صدق» را از زبان آفروآسیایی نیز یک مرحله عقب‌تر بُرد و شواهد کاربردش را در زبان نوستراتیک باستان^۳ سراغ گرفت. وی

^۱ زبان آفروآسیایی (Afro-Asiatic) که به آن حامی - سامی (Hamito-Semitic) نیز گفته می‌شود، نیای مشترک تعدادی از خانواده‌های زبانی به نام‌های سامی، بربری، مصری، چادی، کوشی و اوموتی است و سابقه‌ای بیش از ۱۲۰۰۰ سال دارد (Bennett, 1998: 21-22; Bomhard, 2014: 4-7).

^۲ برای آگاهی بیشتر درباره کارکرد پیش‌سازها (preformative)، میان‌سازها (informative) و پس‌سازها (afformative) در زبان‌های سامی، ر.ک: O'Leary, 1923: 180-191; Gray, 1971: 45-48; Moscati, 1980: 80-84.

^۳ امروزه قدیم‌ترین نیای مشترکی که در زبان‌شناسی از آن سخن گفته می‌شود، زبان نوستراتیک باستان (Proto Nostratic) است؛ کلان‌خانواده‌ای که بسیاری از خانواده‌های زبانی همچون آفروآسیایی، هندواروپایی، اورالی، آلتایی، قفقازی جنوبی و دراویدی را در خود جای می‌دهد و نیای مشترک تمام آنها به شمار می‌رود (برای آگاهی بیشتر در این باره، ر.ک: Dolgopolsky, 2008: 7-83; Bomhard, 2015: 1/ 1-44, 259-294).

توانسته است با تکیه بر شواهدی از خانواده‌های زبانی کارتولی^۱ و آفروآسیایی، واژه‌ای ثنایی را بازسازی کند که *cûdV - معادل با واج‌های سامی «ص» و «د» - با دو معنای وصفی است: الف) «درست/راست» و «درستکار/راستگو»، و ب) «عادل» و «دادگر» (Dolgopolsky, 2008: 380).

به گفته دالگاپولسکی، این بُن ثنایی در انتقال به زبان‌های کارتولی، میان‌ساز /w/ را به خود افزوده و بر معنای «راستی»، «درستکاری» و «بی‌گناهی» دلالت یافته است و در انتقال به زبان‌های آفروآسیایی، پس‌ساز /q/ را به خود اضافه نموده و زمینه ساخت ماده ثلاثی «صدق» به معنای «راستی/درستی» و «عدالت/دادگستری» را فراهم آورده است (Dolgopolsky, 2008: 380؛ برای نمونه‌ای مشابه در ماده «فلق» (فل+ق)، رک: Orel & Stolbova, 1995: 427). پیداست که معنای این حد از اشتراک ریشه در زبان‌های مختلف بشری آن است که با واژه‌ای بسیار کهن و پُرسابقه روبرو هستیم که از هزاران سال پیش از ظهور اسلام کاربردی چشمگیر داشته است.

در پایان و در مقام پاسخ به این پرسش که میان دو معنای «راستی/درستی» و «عدالت/دادگستری» کدام یک کهن‌تر از دیگری است، باید گفت شواهد نشان از قدمت معنای «راستی» بر «عدالت» دارد. حضور معنای «راستی» در زبان‌های کارتولی و آفروآسیایی به صورت مشترک از یک‌سو، و غیاب معنای «عدالت» در زبان کارتولی و اختصاص آن به زبان آفروآسیایی از سوی دیگر، دلیل بر این قدمت است. قرینه‌ی دیگر بر این ترجیح، توجه به فرآیند ساخت معنای «عدالت» در دیگر زبان‌های دنیا است که به عنوان مفهومی پیچیده و انتزاعی، عموماً از معنای «راستی/درستی» ساخته شده است که نسبت به عدالت، مفهومی بسیط و ملموس‌تر است (برای آگاهی بیشتر در این باره، نک: ادامه مقاله).

۵-۲. راستی و عدالت؛ نقطه‌های آغاز برای ساخت «صَدَقَه» و «صَدُقَه»

چنان‌که پیش‌تر گذشت، پیجویی بن سامی «صدق» در زبان‌های نیا به خوبی نشان می‌دهد که قدیم‌ترین معنای این ماده، «راستی» و «درستی» و سپس «عدالت» است. این معنای کهن در دوره‌های بعد نیز پایدار باقی مانده

^۱ خانواده زبانی کارتولی (Kartvelian) که گاه قفقازی جنوبی (South Caucasian) خوانده می‌شود، دربردارنده چهار زبان با عناوین زیر است: گرجی (Georgian)، سوانی (Svan)، لاز (Laz) و مِگِرِلی (Megrelian/Mingrelian) (برای آگاهی بیشتر، رک: Bussmann, 2006: 1101).

است؛ به گونه‌ای که در انتقال به زبان‌های سامی، اصلی‌ترین معنای «صدق» در اکدی، اوگاریتی، عبری، فنیقی، آرامی ترگومی، آرامی رسمی، سریانی، مندایی، سبایی و گعزی، همچنان «راستی» و سپس «عدالت» است. در سخن از زبان عربی، اتّفاقی جالب رخ داده است. لغت‌شناسان متّفقاً دلالت ماده عربی «صدق» بر «راستی» و «درستی» را قبول دارند؛ حال آنکه هیچ کدامشان از دلالت «صدق» بر «عدالت» و «دادگری» سخن نگفته‌اند. چنین به نظر می‌رسد که در آیات قرآنی نیز معنای «راستی» و «درستی» نمودی بارز دارد و بارها در تضاد با «کذب» - به معنای دروغ و خلاف واقع - قرار داده شده است؛ مثلاً: «... إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قَدْ مِّنْ قَبْلِ فَصَدَقْتَ وَ هُوَ مِنَ الْكَاذِبِينَ» * و إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قَدْ مِّنْ دُبُرٍ فَكَذَبْتَ وَ هُوَ مِنَ الصَّادِقِينَ (یوسف / ۲۶-۲۷).

با این حال، حقیقت آن است که اگر آیات قرآنی را با دقّت مورد بازخوانی قرار دهیم، تصدیق خواهیم کرد که ماده «صدق» در زبان عربی قرآنی نیز - همچون دیگر زبان‌های سامی - گاه بر معنای «دادگری/عدالت» دلالت می‌کند. بحث در این باره را با آیه‌ای از سوره انعام آغاز می‌کنیم: «وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَ عَدْلًا...» (انعام / ۱۱۵). همنشینی واژه‌های «صدق» و «عدل» که نوعی رابطه اشتدادی^۱ را تداعی می‌کند، به خوبی نشان می‌دهد که صدق از جهت مفهومی، دربردارنده مؤلفه‌هایی است که می‌تواند در کنار عدل نشانده شود؛ غایت‌الامر آنکه براساس قاعده‌ی «إذا اجتماعا افترقا»، صدق و عدل - به‌رغم دلالت بر معنای عدالت - دارای تمایزهای ظریف معنایی هستند که همین امر زمینه را برای باهم‌آیی آن‌ها و عطفشان به یکدیگر فراهم آورده است.^۲

گذشته از آیه‌ی یادشده، می‌توان کاربرد «صدق» در معنای «عدالت» را در آیاتی دیگر از قرآن کریم نیز بازجست. برای مثال، خداوند متعال پس از برشمردن ممنوعیت‌های غذایی وضع‌شده بر یهودیان، بیان می‌دارد که این تحریم‌ها جزای گناهایی بود که آنان مرتکب شده بودند، و سپس اضافه می‌کند که ما در این‌باره براساس صدق (عدالت) رفتار کردیم: «وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ وَ مِنَ الْبَقَرِ وَ الْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا إِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا أَوْ الْحَوَايَا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ وَ إِنَّا لَصَادِقُونَ» (انعام / ۱۴۶). به وضوح روشن است که قرار گرفتن عبارت «إِنَّا لَصَادِقُونَ» پس از عبارت «ذلک جزیناهم ببغیهم»، به این معناست که خداوند متعال در مقام قضاوت برای تعیین جزای ستم‌کاری یهودیان، از مسیر انصاف خارج نشده و عدالت را

^۱ «رابطه اشتدادی» نوعی رابطه معنایی است که در آن، دو مفهوم یکدیگر را از لحاظ معنایی تقویت می‌کنند؛ مثلاً در آیه «... نِعْمَ الْمَوْلَى وَ نِعْمَ النَّصِيرُ» (انفال / ۴۰)، مولى و نصیر با هم رابطه اشتدادی دارند.

^۲ این بحث که تفاوت‌های ظریف معنایی میان «صدق» و «عدل» و «قسط» - هر سه به معنای عدالت - چیست، خود پژوهشی مستقل می‌طلبد؛ اما آنچه مسلم است آن است که یکی از معانی «صدق» در آیات قرآنی «عدالت» و «دادگری» است.

رعایت کرده است. به این ترتیب، معنای فقره پایانی آیه شریفه چنین می‌شود: «آنان چون ستم کردند، ما بدین حکم آنان را مجازات کردیم و البته ما به عدالت حکم می‌کنیم (= ما عادل و دادگیریم)». مفسران و مترجمان قرآن کریم، جملگی واژه «صادقون» در آیه یادشده را به «راستگویان» معنا کرده‌اند؛ حال آنکه انتخاب این برابر نهاد تناسب چندانی با سیاق آیه ندارد و معنای محصلی را به مخاطب القا نمی‌کند (برای تفاسیر متقدم و معاصر، نک: طوسی، بی‌تا: ۳۰۷/۴؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۲/۷۵-۷۶؛ مراغی، ۱۹۸۵: ۸/۵۹؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۹/۳۵۸؛ برای ترجمه‌های کهن و معاصر، نک: ترجمه تفسیر طبری، ۱۳۵۶: ۲/۴۶۳؛ اسفراینی، ۱۳۷۵: ۲/۶۹۵؛ الهی قمشه‌ای، ۱۳۸۰: ۱۴۷؛ شعرانی، ۱۳۷۴: ۱۳۸).

از آنچه گذشت، به دست می‌آید که «صدق» در عربی قرآنی، افزون بر آنکه به معنای «راستی» و «درستی» است، به معنای «عدالت» و «دادگری» نیز است. البته به مرور زمان و در گذار از عربی قرآنی به عربی مدرسی، معنای «عدالت» عرصه را به نفع معنای «راستی» و «درستی» ترک گفته و پس از مدتی به فراموشی سپرده شده است؛ به گونه‌ای که عرب برای اشاره به مفهوم عدالت، تنها از واژه‌های «عدل» و «قسط» استفاده کرده، و ماده «صدق» نیز تنها به معنای «راستی» و «درستی» اختصاص یافته است.

۳-۵. ساخت معنای عدالت از راستی؛ مروری بر انتقال‌های معنایی مشابه

چه بسا در بادی امر چنین به نظر آید که ساخت معنای «عدالت» از «راستی» - آن‌چنان که در ماده «صدق» به وقوع پیوسته - امری دور از ذهن است؛ اما باید دانست نه تنها نزد اقوام سامی، که نزد بسیاری از جوامع بشری در سرتاسر جهان، عدالت و راستی مفاهیمی درهم‌تنیده‌اند و دو روی یک سکه به شمار می‌آیند.

آنچه مدعای فوق را اثبات می‌کند نگاهی ریشه‌شناختی به واژگانی است که چه در زبان‌های سامی و چه در دیگر زبان‌های دنیا، بر معنای «عدالت» دلالت می‌کنند. در این راستا، نخست باید بحث را از واژه «قسط» در فرهنگ سامی آغاز کرد. همگان می‌دانند که واژه «قسط» در زبان عربی به معنای «عدالت» است و در آیات متعددی از قرآن کریم در همین معنا به کار برده شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۷۰). با این حال باید دانست واژه مزبور که خود از شاخه آرامی وام گرفته شده، در اصل به معنای «راستی»، «درستی» و «حقیقت» است (Jeffery, 1938: 237-238؛ نیز بلاسی، ۲۰۰۱: ۲۷۶). برای مثال، واژه‌های $q^{\text{e}}\text{s}^{\text{u}}\text{t}$ و $\text{q}^{\text{e}}\text{s}^{\text{u}}\text{t}$

^۱ در این بین، تنها باید ابن کثیر دمشقی را به عنوان یک استثنا یاد کرد که در تفسیر «إِنَّا لَصَادِقُونَ» گفته است: «أَيُّ و إِنَّا لَعَادِلُونَ فِيمَا جَازَيْنَاهُمْ بِهِ» (ابن کثیر، ۱۴۱۹: ۳/۳۱۹).

(qūštā) در زبان آرامی ترگوم به معنای «راست»، «درست»، «حقیقت» و «درستکاری» هستند (Jastrow, 1903: 2/ 1429)؛ واژه **ܩܘܫܬܐ** (qūštā) در زبان سریانی به معنای «راستی»، «حقیقت» و سپس «عدالت» است (Brun, 1895: 623; Costaz, 2002: 315)؛ و واژه **ܠܟܫܬ** (kšt) در زبان مندایی به معنای «راست بودن» و «درست بودن» است (Drower & Macuch, 1963: 224).

افزون بر آنچه گذشت، عطف توجه به انتقال‌های معنایی مشابه بیرون از فضای سامی نیز می‌تواند مؤید ساخت معنای «عدالت» از «راستی» باشد. برای مثال، واژه انگلیسی **justice** - به معنای عدالت - ریشه در واژه لاتین **iustitia** دارد (Donald, 1872: 280; Skeat, 1888: 312)، که خود برگرفته از بن لاتینی **ius** به معنای «راست»، «درست» و سپس «حق» و «قانون» است (Glare, 1968: 984-987). نیز می‌توان از واژه آلمانی **gerechtigkeit** به معنای «عدالت» یاد کرد که در ساخت آن، از ریشه آلمانی **recht** - معادل واژه انگلیسی **right** و مأخوذ از واژه لاتین **rectum** - به معنای «راست»، «درست» و «حق» بهره برده شده است (Glare, 1968: 300-301; Kluge, 1891: 114, 280; Orel, 2003: 300-301). سرانجام باید واژه فرانسوی **droit** به معنای «عدالت» را شاهد آورد که از واژه لاتین **directum/directus** به معنای «راست» و «درست» نشأت گرفته است (Glare, 1968: 547; Brachet, 1868: 120).

گذشته از فرهنگ لاتینی، رابطه مفهومی بین «عدالت» و «راستی» را می‌توان در فرهنگ ایرانی نیز بازجست. در توضیح باید گفت واژه «آرتَه» یا «آشَه» (**arta/aša**) که در اوستا و زبان فارسی میانه (پهلوی) به معنای «راستی» و «درستی» است (Bartholomae, 1904: 229-238; MacKenzie, 1971: 11, 13) نیز فره‌وشی، ۱۳۴۶: ۴۲-۴۳)، در اندیشه‌ی ایرانی مفهومی بس وسیع و کلی دارد که سخنِ راست تنها بخش کوچکی از آن به شمار می‌آید. در جهان‌بینی ایرانیان، «راستی» (ارته/اشه) معنایی نزدیک به «عدالت» دارد و مقصود از آن، هماهنگ شدن انسان‌ها با نظام اخلاقی و اجتماعی است که اهورامزدا به وجود آورده است (مجتبایی، ۱۳۵۲: ۳۰-۳۲، ۴۷-۴۸؛ بهار، ۱۳۸۶: ۴۰-۴۲، ۴۵-۴۸، ۵۰). در همین راستا، یکی از امشاسپندان در دین زردشت، «آشَه» (= به معنای راستی) نام دارد که اصلی‌ترین کارکردش، قضاوت و داوری است و عهده‌دار برقراری نظم، عدالت و قانون در جهان هستی است (دومزیل، ۱۳۷۹: ۱۵-۱۶، ۱۸؛ شایگان، ۱۳۸۹: ۱/ ۵۴-۵۶).

۵-۴. ارتباط مفهومی «حق» و «عدالت» در کاربردهای «صدق»

نگاهی به مفاهیم ساخته شده از «صدق» در زبان‌های سامی، نشان از حضور مؤلفه معنایی «حق» در کاربردهای مختلف این ماده دارد؛ با این توضیح که عدالت زمانی محقق می‌شود که حق، سهم و نصیب هر فرد در جامعه، مشخص و به او داده شود. بر این اساس، «حق» موضوع «عدالت» است و تحقق عدالت در گرو احقاق حقوق ذی‌حقان است.

با این مقدمه، باید از دو واژه قرآنی یاد کرد که مشتق از ماده «صدق» هستند و با دو نوع حق مالی ارتباط دارند: یکی «صدقه» است که به نیازمندان پرداخت می‌شود تا عدالت را در بستر جامعه برقرار سازد، و دیگری «صدقه» است که به زنان پرداخت می‌گردد تا عدالت را در بستر خانواده (کوچک‌ترین واحد اجتماعی) محقق نماید.^۱

۵-۴-۱. صدقه؛ حقی مالی برای نیازمندان در راستای برقراری عدالت

ریشه‌شناسی «صدقه» سه مطلب را آشکار می‌کند:

الف) اول آنکه صدقه - به عنوان مالی که به قصد احسان به نیازمندان داده می‌شود - مفهومی کاملاً شناخته نزد اقوام سامی است و افزون بر فرهنگ عربی، در فرهنگ‌های عبرانی، آرامی، سریانی، سبایی و گعزی نیز دیده می‌شود (نک: همین مقاله، بخش ۳).

ب) دوم آنکه براساس داده‌های زبان‌شناختی، هدف از پرداخت صدقه، تأمین عدالت اقتصادی و اجتماعی در سطح جامعه از طریق دهش‌های مالی به مستمندان است.^۲ در همین راستا باید افزود، مفسران بالاتفاق واژه «صدقه» را مشتق از «صدق» به معنای «راستی» و «درستی» می‌دانند و سپس اضافه می‌کنند که صدقه از آن جهت چنین نامیده شده است که پرداخت آن، دلیل بر راستی انسان در ایمان اوست (برای تصریح به این معنا، نک: قرطبی، ۱۳۶۴: ۸/۲۴۹؛ ابن عادل، ۱۴۱۹: ۱۰/۱۹۴؛ بروسوی، ۱۴۲۴: ۳/۶۶۹؛ شوکانی، ۱۴۱۴: ۲/۴۵۴). این در حالی است که براساس داده‌های زبان‌شناسی تاریخی، مفهوم صدقه به طور مستقیم از مفهوم «راستی» ساخته نشده است؛ بلکه در میانه‌ی این دو، مفهوم «عدالت» جای دارد که نقش حلقه‌ی واسط بین راستی و صدقه را

^۱ باید خاطر نشان کرد سریانی‌زبانان مفاهیمی چون «ارث» و «خراج» را نیز نوعی حق مالی می‌دانستند و اوکی را *zudqā* و دومی را *zedqā* - هر دو بر ساخته از ماده «صدق / زدق» - می‌خواندند (Brun, 1895: 123; Costaz, 2002: 84)؛ با این تفاوت که «ارث» حقی مالی است که به وارثان می‌ت پرداخت می‌شود، و «خراج» حقی مالی است که مردم باید به دولت حاکمه بپردازند.

^۲ ناگفته پیداست که این تحلیل زبان‌شناختی، نافی دیگر آثار و پیامدهای پرداخت صدقه نیست. از روایات اهل بیت^(ع) استفاده می‌شود که پرداخت صدقه افزون بر رفع نیازمندی تنگدستان، آثار دنیوی و اخروی دیگری نیز به دنبال دارد؛ همچون: افزایش طول عمر، رفع بلا، برکت در مال و ورود به بهشت (جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۵۴۹-۵۵۳).

ایفا می‌کند. بر این اساس، علت اشتقاق «صَدَقَه» از «صَدَق» به نقش این دهش مالی در برقرار کردن عدالت در جامعه بازمی‌گردد؛ نه ایفای نقش آن در نشان دادن راستی انسان. این مطلبی است که از آیات قرآنی نیز برداشت می‌شود؛ برای مثال، خداوند متعال در سوره بقره نوعی رابطه تقابلی^۱ بین ربا و صَدَقَات به وجود می‌آورد: «يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ...» (بقره/ ۲۷۶). حکمت این تقابل آن است که ربا در فرهنگ قرآنی، نماد ظلم در عرصه اجتماع است؛ پس قرار گرفتن صدقات در تقابل با ربا نشان از آن دارد که قرآن کریم صدقه را نماد برقراری عدالت در عرصه اجتماع به شمار می‌آورد (نک: پاکتچی، شیرزاد و شیرزاد، ۱۳۹۷: ۶۳، ۶۵، ۸۰، ۸۶).

ج) سوم آنکه صَدَقَه حَقّی است که مستمندان از اموال توانگران دارند و این حق را خداوند متعال برای آنان مقرر داشته است. شاهد قرآنی بر این مطلب، آیاتی است که مؤمنان را از تصدّق آمیخته با منت و آزار نهی می‌کند؛ چرا که صدقه چیزی جز سهم و نصیب مستمندان از اموال ثروتمندان نیست، پس نباید دادن حقّ آنان را قرین با رفتارهای ناشایست کرد: «قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَذًى وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ * يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى...» (بقره/ ۲۶۳-۲۶۴). در این رابطه، می‌توان از روایات پُرشمار از حضرات معصومین^(ع) نیز یاد کرد که بیانگر همین مضمون هستند؛ مثلاً از امام علی^(ع) نقل است که فرمود: «إِنَّ اللَّهَ سَبْحَانَهُ فَرَضَ فِي أَمْوَالِ الْأَغْنِيَاءِ أَقْوَاتَ الْفُقَرَاءِ»، یعنی: «خدای متعال روزی تنگدستان را در اموال سرمایه‌داران قرار داده است» (شریف رضی، ۱۳۷۴: ۵۳۳).

۵-۴-۲. صَدَقَه؛ حَقّی مالی برای زنان در راستای برقراری عدالت

ریشه‌شناسی «صَدَقَه» سه مطلب را آشکار می‌کند:

الف) نخست آنکه اطلاق «صَدَقَه» بر «مهریه» ابتکاری قرآنی است؛ با این توضیح که از جست‌وجو در معاجم عربی و لغت‌نامه‌های سامی دانسته می‌شود که این واژه نه در فرهنگ عرب پیش از اسلام و اشعار جاهلی سابقه دارد و نه در دیگر زبان‌های سامی به چشم می‌خورد. این مطلب حاکی از آن است که قرآن کریم به دنبال یک مفهوم‌پردازی نو از انگاره مهریه بوده است، تا از این طریق بتواند یک فرهنگ مَترقی در این عرصه را - به جای فرهنگ جاهلی - بنا کند.

^۱ «رابطه تقابلی» نوعی رابطه معنایی است که در آن، دو مفهوم یکدیگر را از لحاظ معنایی نقض می‌کنند؛ مثلاً در آیه شریفه «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا» (انسان/ ۳)، شاکر و کفور با هم رابطه تقابلی دارند.

در توضیحی مختصر در این باره باید گفت، از داده‌های بازمانده از فرهنگ جاهلی به دست می‌آید که اعراب نکاح را یک معامله اقتصادی از جنس بیع می‌انگاشتند که در خلال آن، زن در ازای پرداخت مقادیری از مال، دادوستد می‌شد (Smith, 1907: 93, 96; Spies, 1991: 79; Motzki, 2001: 258). مبتنی بر این تلقی جاهلی، مهریه به مثابه بهای خرید زن در نظر گرفته و تنها به پدر زن پرداخت می‌شد و شخص زن را هیچ نصیبی از آن نبود (ترمانینی، ۱۹۸۴: ۱۴۵-۱۴۶؛ علی، ۱۹۹۳: ۵/ ۵۳۱-۵۳۲؛ Montgomery Watt, 1956: 283). پیداست که کالانگاشتن زن، نه تنها عدالت بین مرد و زن را تضمین نمی‌کرد، بلکه موجب ظلم به زنان و پایمال شدن حق آنان در فرهنگ جاهلی می‌شد.

در تقابل با دیدگاه جاهلی، واژه قرآنی «صَدَقَه» مهریه را حق زن می‌داند و پرداخت آن به زنان را ضامن تأمین عدالت به شمار می‌آورد. لزوم پرداخت مهریه به شخص زن - نه پدر زن - را می‌توان به وضوح از آیه شریفه «وَأَتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ...» (نساء / ۴) استفاده کرد. در این آیه شریفه، فعل «ایتاء» دو مفعول را نصب داده است: مفعول نخست، «النِّسَاء» است که اشاره به گیرنده مهریه و صاحب آن دارد؛ و مفعول دوم نیز «صَدَقَات» است که ضمیر «هن» به آن اضافه شده و بار دیگر بر تعلق گرفتن مهریه به زنان تأکید نموده است.

ب) دوم آنکه براساس داده‌های زبان‌شناختی، هدف از پرداخت صَدَقَه، تأمین عدالت اقتصادی و اجتماعی برای زنان است. بر پایه آموزه‌های اسلامی، مردان موظفند دست‌کم دو نوع هزینه مالی را بر عهده گیرند: یکی «نفقه» است که مخارج جاری زنان در زندگی - همچون خوراک و پوشاک - را تأمین می‌کند، و دیگری «صَدَقَه» (مهریه) است که موجب فراهم آمدن پشتوانه مالی مطمئن برای زنان جهت برقراری عدالت اقتصادی و اجتماعی در جامعه می‌شود. این پشتوانه مالی از آن جهت است که چون در روزگار جاهلیت، زن به مثابه کالا خرید و فروش می‌شد و در فرآیند نکاح هیچ بهره مالی نداشت، منزلت اجتماعی و اقتصادی خود در جامعه را از دست می‌داد؛ حال آنکه در آموزه‌های قرآنی، با مجموعه گسترده‌ای از تعالیم - از جمله: پرداخت مهریه به شخص زن - مواجه هستیم که با هدف ارتقای منزلت زنان و تحقق عدالت در رابطه شوهر-همسری بیان شده است.

عالمان مسلمان عموماً معتقدند که واژه «صَدَقَه» مشتق از «صَدَق» به معنای «راستی» است، و مهریه از آن جهت صَدَقَه خوانده می‌شود که نشانه‌ای از صداقت مرد در ازدواج یا نشانه‌ای از راستین بودنِ علاقه‌اش به زن است^۱

^۱ ابن عاشور اشتقاق «صَدَقَه» از «صَدَق» (راستی) را به گونه‌ای دیگر توجیه کرده است. او معتقد است چون شوهر در عقد نکاح، قول پرداخت مهریه را به زن می‌دهد، دادن مهریه نشانه‌ی راستگویی شوهر و وفای به عهد او محسوب می‌شود (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۲۲/ ۴).

(برای تصریح به این معنا، نک: مطهری، ۱۳۸۶: ۱۸۶؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۷/ ۶۸؛ جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۳۰۵؛ مدرسی، ۱۴۱۹: ۲/ ۲۲؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۲/ ۲۴۲). این در حالی است که براساس داده‌های زبان‌شناسی تاریخی، «صَدَقَه» نه برساخته از مفهوم «راستی»، که مأخوذ از معنای «عدالت» است. شاهد بر این مطلب، سیاق تنها آیه‌ای است که واژه «صَدَقَه» را در خود جای داده است: «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَتْنِي وَثَلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا * وَآتُوا النِّسَاءَ صَدَقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا» (نساء/ ۳-۴). خداوند متعال در این آیات شریفه، مردان را مخاطب قرار داده و دستورهای مختلفی را در رابطه با ازدواج مطرح ساخته است که محور اصلی آن‌ها، لزوم رعایت عدالت در رفتار با زنان است. تنها نگاهی اجمالی به واژه‌های به کار رفته در آیات ۳ و ۴ سوره نساء، حکایت از محوریت آموزه‌ی عدالت در این سیاق دارد: الف) کاربرد واژه «قسط» در عبارت «أَلَّا تُقْسِطُوا»، ب) کاربرد واژه «عَدْل» در عبارت «أَلَّا تَعْدِلُوا»، و ج) کاربرد واژه «عول» - به معنای ظلم و جور (ضد عدالت) - در عبارت «أَلَّا تَعُولُوا» (برای معنای واژه عول، ر.ک: طوسی، بی‌تا: ۳/ ۱۰۸؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۹/ ۴۸۹). در این سیاق سرتاسر عدالت‌طلبانه، قرآن کریم مهریه را «صَدَقَه» می‌خواند تا دیگر بار، مردان را به رعایت انصاف و عدالت در رفتار با زنان فراخواند. بر این اساس، توجه به سیاق آیات ۳ و ۴ سوره نساء نشان می‌دهد که عِلَّت تسمیه مهریه به «صَدَقَه»، به نقش اثرگذار آن در تأمین عدالت برای زنان بازمی‌گردد.

ج) سوم آنکه صَدَقَه حَقّی است که زنان از اموال شوهران خود دارند. این نکته‌ای است که از متن آیه ۴ سوره نساء نیز برداشت می‌شود: اولاً: اضافه شدن «صَدَقَات» به ضمیر «هنّ» که اضافه‌ی ملکیت است، به خوبی نشان می‌دهد «مهریه» حقّ زن است که باید به تملّکش درآید. ثانیاً: فقره پایانی آیه بیان می‌دارد که زن مختار است از تمام یا بخشی از حقّ خود نسبت به مهریه‌اش بگذرد، و تنها در این صورت است که مرد اجازه دارد از آن مال استفاده کند. ثالثاً: از همنشین شدن واژه «نحله» با «صَدَقَات» استفاده می‌شود که به حکم شریعت اسلامی، این تنها زنان هستند که حقّ تصاحب مهریه را دارند؛ توضیح آنکه براساس شواهد زبان‌شناختی، ماده «نحل» در اصل به معنای «تملیک کردن مال» است و همنشینی آن با صَدَقَات، از آن جهت است که شوهر موظّف است حقّ مالکیت خود بر بخشی از اموال خویش را در قالب مهریه، به همسرش منتقل کند و آن مال را به وی تملیک نماید (برای ریشه‌شناسی نحله، نک: طیب‌حسینی، شیرزاد و شیرزاد، ۱۴۰۰: سراسر اثر). در پایان باید یادآور شد، ابن فارس تنها لغت‌شناسی است که به نقش‌آفرینی مؤلفه معنایی «حق» در «صداق» (مهریه) اشاره کرده است. چنان‌که پیش‌تر گذشت، او معتقد است «مهریه» را از آن جهت «صداق» نامند که حَقّی

لازم الاجراست: «سُمِيَ بِذَلِكَ لِقَوَّتِهِ وَ أَنَّهُ حَقٌّ يَلْزَمُ» (ابن فارس، ۱۳۹۹: ۳/ ۳۳۹؛ برای مشاهده همین دیدگاه در منابع تفسیری، ر.ک: ابوالفتوح رازی، ۱۳۷۶: ۵/ ۲۴۵).

نتیجه گیری

مطالعه حاضر در صدد برآمد با کاربردی رویکرد ریشه‌شناسی، قدیم‌ترین و اصیل‌ترین معنای «صدق» را در قالب یک مطالعه تطبیقی در زبان‌های سامی به دست آورد و از این طریق، مؤلفه‌های معنایی «صَدَقَهُ» و «صَدُقَهُ» در قرآن کریم را بازشناسد. این مطالعه نشان داد:

۱. «صدق» از کهن‌ترین ریشه‌های ثلاثی در زبان‌های سامی است که بازمانده‌های آن در همه زیرشاخه‌های سامی دیده می‌شود. در پیجویی این بُن ثلاثی، سه معنای اصلی درخور توجه است که عبارتند از: الف) «راستی» و «درستی»؛ ب) «عدالت» و «دادگری»؛ و ج) «صدقه دادن» و «خیرات دادن». ساخت «صَدُقَهُ» (مهریه) از «صدق»، از جمله مفهوم‌سازی‌های مبتکرانه‌ی قرآن کریم است که سابقه‌ای در زبان عربی و دیگر زبان‌های سامی ندارد.

۲. براساس یافته‌های ریشه‌شناختی، «صَدَقَهُ» دارای دو مؤلفه معنایی مهم است: یکی معنای «عدالت» و «دادگری»، به این اعتبار که هدف از پرداخت صَدَقَهُ، تضمین عدالت اجتماعی و اقتصادی برای مستمندان است؛ و دیگری معنای «حق»، به این اعتبار که آنچه در قالب صَدَقَهُ به نیازمندان پرداخت می‌شود، حق آنان از اموال توانگران است که خداوند متعال مقرر داشته است.

۳. «صَدُقَهُ» نیز همچون «صَدَقَهُ»، دربردارنده دو مؤلفه معنایی است: یکی معنای «عدالت» و «دادگری»، به این اعتبار که هدف از پرداخت صَدُقَهُ (مهریه)، تضمین عدالت اجتماعی و اقتصادی برای زنان است؛ و دیگری معنای «حق»، به این اعتبار که آنچه در قالب مهریه به زنان پرداخت می‌شود، حق آنان است که باید به مثابه سهم و نصیبشان از زندگی مشترک دیده و پرداخت شود.

۴. اطلاق «صَدَقَهُ» بر مهریه، در راستای ارتقای شأن زنان در جامعه صورت پذیرفته است؛ چرا که مهریه در فرهنگ جاهلی، بهای خرید زن در نظر گرفته و تنها به پدر عروس متعلق دانسته می‌شد؛ حال آنکه قرآن کریم با کاربردی واژه «صَدَقَهُ»، مهریه را در زمره حقوق مالی زنان به شمار آورده است که باید در راستای برقراری عدالت اجتماعی به آنان تملیک گردد.

۵. از دیگر نتایج مقاله حاضر آن است که حوزه معنایی عدالت در قرآن کریم، تنها مشتمل بر واژه‌های قسط و عدل نیست؛ بلکه واژه صدق نیز در کنار واژه‌های مذکور، در عداد واحدهای تشکیل دهنده‌ی آن حوزه معنایی جای می‌گیرد.

منابع

قرآن کریم.

۱. ابن حاجب، عثمان بن عمر. (۱۹۹۵ م). الشافیة فی علم التصریف، مکه: المكتبة المکیة.
۲. ابن درید، محمد بن حسن. (۱۹۸۷ م). جمهره اللغة، بیروت: دار العلم للملایین.
۳. ابن عادل، عمر بن علی. (۱۴۱۹ ق). اللباب فی علوم الکتاب، بیروت: دار الکتب العلمیة.
۴. ابن عاشور، محمد بن طاهر. (۱۴۲۰ ق). التحریر و التنویر، بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.
۵. ابن فارس، احمد. (۱۳۹۹ ق). مقایس اللغة، به کوشش عبدالسلام محمد هارون، بیروت: دار الفکر.
۶. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دار الکتب العلمیة.
۷. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ ق). لسان العرب، بیروت: دار صادر.
۸. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. (۱۳۷۶ ش). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۹. ازهری، محمد بن احمد. (۲۰۰۱ م). تهذیب اللغة، به کوشش محمد عوض مرعب، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۱۰. اسفراینی، شاهفور بن طاهر. (۱۳۷۵ ش). تاج التراجم فی تفسیر القرآن للأعاجم، به کوشش نجیب مایل هروی و علی‌اکبر الهی خراسانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۱. الهی قمشه‌ای، مهدی. (۱۳۸۰ ش). ترجمه قرآن کریم، قم: انتشارات فاطمه الزهرا (س).
۱۲. بروسوی، اسماعیل حقی. (۱۴۲۴ ق). تفسیر روح البیان، بیروت: دار الفکر.
۱۳. بلاسی، محمد السید علی. (۲۰۰۱ م). المعرب فی القرآن الکریم، بنگازی: جمعیه الدعوة الإسلامیة العالمیة.
۱۴. بهار، مهرداد. (۱۳۸۶ ش). ادیان آسیایی، تهران: نشر چشمه.

۱۵. پاکتچی، احمد. (۱۳۹۹ ش الف). «سکنا یا انس گرفتن مردان به زنان در قرآن و حدیث با رویکرد ریشه‌شناسی»، پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، سال ۸، شماره ۱۶، صص ۹۹-۱۱۲.
<https://doi.org/10.30473/quran.2020.7025>
۱۶. پاکتچی، احمد. (۱۳۹۹ ش ب). «کاوشی تاریخی در معانی ماده قرآنی "أنث" با رویکرد مسیرشناسی ساخت»، پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، سال ۹، شماره ۱۷، صص ۱-۱۴.
<https://doi.org/10.22108/NRGS.2019.119141.1460>
۱۷. پاکتچی، احمد و افراشی، آزیتا. (۱۳۹۹ ش). رویکردهای معناشناختی در مطالعات قرآنی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۸. پاکتچی، احمد و شیرزاد، محمدحسن و شیرزاد، محمدحسین. (۱۳۹۷ ش). «بازخوانی انگاره ربا در قرآن کریم با تکیه بر الگوهای انسان‌شناسی اقتصادی»، مطالعات قرآن و حدیث، سال ۱۱، شماره ۲۲، صص ۶۱-۹۲.
<https://doi.org/10.30497/QURAN.2018.2253>
۱۹. ترجمه تفسیر طبری. (۱۳۵۶ ش). به کوشش حبیب یغمایی، تهران: انتشارات توس.
۲۰. ترمینینی، عبدالسلام. (۱۹۸۴ م). الزواج عند العرب فی الجاهلیة و الإسلام: دراسة مقارنة، کویت: عالم المعرفة.
۲۱. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹ ش). تفسیر تسنیم، جلد هفدهم، قم: نشر اسراء.
۲۲. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۱ ش). مفاتیح الحیات، چاپ دوم، قم: نشر اسراء.
۲۳. جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۰۷ ق). تاج اللغة و صحاح العربیة، بیروت: دار العلم للملایین.
۲۴. خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ ق). کتاب العین، به کوشش مهدی المخزومی و ابراهیم السامرائی، بیروت: دار و مکتبه الهلال.
۲۵. دومزیل، ژرژ. (۱۳۷۹ ش). «خدایان سه‌کنش»، جهان اسطوره‌شناسی، ترجمه جلال ستاری، تهران: نشر مرکز.
۲۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). المفردات فی غریب القرآن، به کوشش صفوان عدنان داوودی، بیروت/ دمشق: دار العلم/ دار الشامیة.
۲۷. رضی‌الدین استرآبادی، محمد بن حسن. (۱۳۹۵ ق). شرح الشافیه، بیروت: دار الکتب العلمیه.

۲۸. زبیدی، محمد مرتضی. (۱۴۱۴ ق). *تاج العروس من جواهر القاموس*، بیروت: دار الفکر.
۲۹. زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، بیروت: دار الکتب العربی.
۳۰. زمخشری، محمود بن عمر. (۱۹۷۹ م). *أساس البلاغہ*، بیروت: دار صادر.
۳۱. شایگان، داریوش. (۱۳۸۹ ش). *ادیان و مکتب‌های فلسفی هند*، تهران: امیرکبیر.
۳۲. شریف رضی، محمد بن حسین. (۱۳۷۴ ش). *نهج البلاغہ*، به کوشش صبحی صالح، قم: مرکز البحوث الإسلامیہ.
۳۳. شعرانی، ابوالحسن. (۱۳۷۴ ش). *ترجمه قرآن کریم*، تهران: انتشارات اسلامیہ.
۳۴. شوالیه، ژان و گربان، آلن. (۱۳۸۷ ش). *فرهنگ نمادها*، ترجمه سودابه فضائلی، تهران: جیحون.
۳۵. شوکانی، محمد بن علی. (۱۴۱۴ ق). *فتح القدير*، دمشق / بیروت: دار ابن کثیر / دار الکلم الطیب.
۳۶. صاحب بن عباد. (۱۴۱۴ ق). *المحیط فی اللغہ*، بیروت: عالم الکتاب.
۳۷. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ ش). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران: انتشارات ناصرخسرو.
۳۸. طریحی، فخرالدین. (۱۳۷۵ ش). *مجمع البحرین*، تهران: کتابفروشی مرتضوی.
۳۹. طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*، به کوشش احمد قصیر عاملی، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۴۰. طیب حسینی، سید محمود و شیرزاد، محمدحسین و شیرزاد، محمدحسن. (۱۴۰۰ ش). «معناشناسی نحله در قرآن کریم با رویکرد تاریخ واژه‌نگاری و ریشه‌شناسی»، *مشکات*، سال ۴۰، شماره ۱۵۲، صص ۲۵-۴۹. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.16838033.1400.40.3.2.6>
۴۱. عبدالباقی، محمد فؤاد. (۱۳۶۴ ق). *المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکرم*، قاهره: دار الحدیث.
۴۲. علی، جواد. (۱۹۹۳ م). *المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام*، بیروت / بغداد: دار العلم للملایین / مکتبه النهضه.
۴۳. فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). *التفسیر الکبیر*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۴۴. فره‌وشی، بهرام. (۱۳۴۶ ش). *فرهنگ پهلوی*، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

۴۵. فضل الله، سید محمد حسین. (۱۴۱۹ ق). *من وحی القرآن*، بیروت: دار الملائک.
۴۶. فیومی، احمد بن محمد. (بی تا). *المصباح المنیر*، بیروت: المكتبة العلمية.
۴۷. قرائتی، محسن. (۱۳۸۳ ش). *تفسیر نور*، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۴۸. قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۱ ش). *قاموس قرآن*، تهران: دار الکتب الإسلامية.
۴۹. قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴ ش). *الجامع لأحكام القرآن*، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
۵۰. کریمی‌نیا، مرتضی. (۱۳۹۳ ش). «تکامل در قرآن: تحلیلی بر واژه‌ها و ترکیبات تک‌کاربرد در قرآن کریم»، *پژوهش‌های قرآن و حدیث*، سال ۴۷، شماره ۲، صص ۲۸۴-۲۴۷.
- <https://doi.org/10.22059/JQST.2014.54280>
۵۱. مجتبیایی، فتح‌الله. (۱۳۵۲ ش). *شهر زیبای افلاطون و شاهی آرمانی در ایران باستان*، تهران: انجمن فرهنگ ایران باستان.
۵۲. مدرسی، سید محمد تقی. (۱۴۱۹ ق). *من هدی القرآن*، تهران: دار محبّی الحسین (ع).
۵۳. مراغی، احمد مصطفی. (۱۹۸۵ م). *تفسیر المراغی*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۵۴. مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸ ش). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۵۵. مطهری، مرتضی. (۱۳۸۶ ش). *نظام حقوق زن در اسلام*، تهران: صدرا.
۵۶. معین، محمد. (۱۳۶۲ ش). *فرهنگ فارسی*، تهران: امیرکبیر.
۵۷. نخله الیسوعی، رفائیل. (۱۹۸۶ م). *غرائب اللغة العربیة*، بیروت: دار المشرق.
۵۸. یعقوب الثالث، اغناطیوس. (۱۹۶۹ م). *البراهین الحسیة علی تقارض السریانیه و العربیة*، دمشق: نشر مؤلف.

59. Bartholomae, Christian. (1904). *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg: K. J. Trübner.

60. Beeston, A. F. L. et al. (1982). *Sabaic Dictionary*, Beirut: Librairie du Liban.

61. Bennett, Patrick R. (1998). *Comparative Semitic Linguistics: A Manual*, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.

62. Biella, J. Copeland. (1982). *Dictionary of Old South Arabic: Sabaean Dialect*, Cambridge: Scholars Press.
63. Black, J. et al. (2000). *A Concise Dictionary of Akkadian*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
64. Bomhard, Allan R. (2014). *Afrasian Comparative Phonology and Vocabulary*, Charleston, SC: Signum Desktop Publishing.
65. Bomhard, Allan R. (2015). *A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics*, Charleston, SC: Signum Desktop Publishing.
66. Brachet, Auguste. (1868). *An Etymological Dictionary of the French Language*, tr. G. W. Kitchin, Oxford: Clarendon Press.
67. Brun, S. (1895). *Dictionarium Syriaco-Latinum*, Beirut: Typographia PP. Soc. Jesu.
68. Bussmann, Hadumod. (2006). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, London & New York: Routledge.
69. Campbell, Lyle & Mixco, Mauricio. (2007). *A Glossary of Historical Linguistics*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
70. Costaz, Louis. (2002). *Syriac-English Dictionary*, Beirut: Dar El-Machreq.
71. Dalman, Gustaf. (1901). *Aramäisch-Neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*, Frankfurt: Kauffmann.
72. Del Olmo Lete, G. D. & Sanmartin, J. (2003). *A Dictionary of the Ugaritic Language in the Alphabetic Tradition*, tr. Wilfred Watson, Leiden: Brill.
73. Dillmann, A. (1865). *Lexicon Linguae Aethiopicae*, Lipsiae: T. O. Weigel.
74. Dolgopolsky, Aharon. (2008). *Nostratic Dictionary*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
75. Donald, James. (1872). *Chambers's Etymological Dictionary of the English Language*, Edinburgh: W. & R. Chambers.
76. Drower, E. S. & Macuch, R. (1963). *A Mandaic Dictionary*, Oxford: Clarendon Press.
77. Gelb, Ignace, et al. (1998). *The Assyrian Dictionary*, Chicago: Oriental Institute of Chicago University.
78. Gesenius, William. (1939). *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, ed. F. A. Brown, Oxford: Clarendon Press.
79. Glare, P. G. W. (1968). *Oxford Latin Dictionary*, Oxford: Clarendon Press.

- 80.Gray, Louis. (1971). *Introduction to Semitic Comparative Linguistics*, Amsterdam: Philo Press.
- 81.Heeren, A. Vander. (1912). "Septuagint Version", *The Catholic Encyclopedia*, vol. 13, ed. Charles G. Herbermann, New York: The Encyclopedia Press.
- 82.Hoftijzer, J. & Jongeling, K. (1995). *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, Leiden: Brill.
- 83.Huehnergard, John & Rubin, Aaron D. (2011). "Phyla and Waves: Models of Classification of the Semitic Languages", *Semitic Languages: An International Handbook*, ed. Stefan Weninger, Berlin: Mouton de Gruyter.
- 84.Jastrow, Marcus. (1903). *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, London/New York: Luzac/Putnam.
- 85.Jeffery, Arthur. (1938). *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Baroda: Oriental Institute.
- 86.Klein, E. (1987). *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language*, Jerusalem: The University of Haifa.
- 87.Kluge, Friedrich. (1891). *An Etymological Dictionary of the German Language*, tr. John Francis Davis, London: George Bell & Sons.
- 88.Krahmalkov, Ch. R. (2000). *Phoenician-Punic Dictionary*, Leuven: Peeters.
- 89.Leslau, Wolf. (1938). *Lexique Soqotri*, Paris: Librairie C. Klincksieck.
- 90.Leslau, Wolf. (1991). *Comparative Dictionary of Ge'ez*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- 91.Liddell, H. G. & Scott, R. (1996). *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press.
- 92.MacKenzie, D. N. (1971). *A Concise Pahlavi Dictionary*, London: Oxford University Press.
- 93.Mingana, Alphonse. (1927). "Syriac Influence on the Style of the Kur'ān", *Bulletin of The John Rylands Library*, vol. 11, no. 1, pp. 77-98.
- 94.Montgomery Watt, William. (1956). *Muhammad at Medina*, Oxford: Clarendon Press.
- 95.Moscatti, Sabatino. (1980). *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

96. Motzki, Harald. (2001). "Bridewealth", *Encyclopaedia of the Qur'an*, vol. 1, ed. Jane Dammen McAuliffe, Leiden: Brill.
97. Muss-Arnolt, W. (1905). *A Concise Dictionary of the Assyrian Language*, Berlin: Reuther & Reichard.
98. Nakano, Aki'o. (1986). *Comparative Vocabulary of Southern Arabic*, Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa.
99. O'Leary, De Lacy. (1923). *Comparative Grammar of the Semitic Languages*, London: Kegan Paul.
100. Orel, Vladimir. (2003). *A Handbook of Germanic Etymology*, Leiden: Brill.
101. Orel, Vladimir & Stolbova, Olga. (1995). *Hamito-Semitic Etymological Dictionary*, Leiden: Brill.
102. Payne Smith, Robert. (1903). *A Compendious Syriac Dictionary*, Oxford: Clarendon Press.
103. Skeat, W. (1888). *An Etymological Dictionary of the English Language*, Oxford: Clarendon Press.
104. Smith, William Robertson. (1907). *Kinship and Marriage in Early Arabia*, London: Adam and Charles Black.
105. Spies, O. (1991). "Mahr", *The Encyclopedia of Islam*, 2nd edition, vol. 6, Leiden: Brill.
106. Von Soden, Wolfram. (1972). *Akkadisches Handwörterbuch*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
107. Zammit, Martin. (2002). *A Comparative Lexical Study of Qur'anic Arabic*, Leiden: Brill.